

ΣΗΜΕΙΩΣΗ ΤΟΥ ΕΚΔΟΤΗ

Το βιβλίο της Διδώς Σωτηρίου *Ματωμένα Χώματα* κυκλοφόρησε για πρώτη φορά το 1962. Από τότε το βιβλίο αυτό δεν έλειψε ούτε μέρα από τις προθήκες των βιβλιοπωλείων (εκτός, φυσικά, στα επτά δίσεκτα χρόνια της δικτατορίας, η οποία το είχε απαγορεύσει). Απόδειξη το ότι η σημερινή νέα έκδοσή του είναι η 97η — δηλαδή, στα σαράντα έξι (στην πραγματικότητα τριάντα εννιά) χρόνια της ζωής του πουλήθηκαν 400.000 αντίτυπα, πράγμα που το καθιστά το απόλυτο ελληνικό μπεστ-σέλερ μεταπολεμικά. Η μακροβιότητα αυτή του βιβλίου μας υποχρέωσε, με την εξέλιξη του ελληνικού γραπτού λόγου, να προβούμε στην έκδοσή του σε μονοτονικό σύστημα χωρίς να προκληθεί η παραμικρή αλλοίωση στο κείμενο. Στο τέλος του βιβλίου προστέθηκε ένα γλωσσάρι που συνέταξε η Άνθη Καρρά, την οποία ευχαριστούμε.

Οκτώβριος 2008

Ο Εκδότης

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΤΗΣ ΠΡΩΤΗΣ ΕΚΔΟΣΗΣ

(1962)

ΣΑΡΑΝΤΑ ΧΡΟΝΙΑ συμπληρώθηκαν από τότε που ο μικρασιατικός ελληνισμός ξεριζώθηκε από τις προγονικές εστίες του. Και είναι τούτος ο ξεριζωμός ένα από τα πιο συγχλονιστικά κεφάλαια της νεότερης ιστορίας μας.

Κείνοι που έζησαν μέσα στη θύελλα φεύγουν ένας ένας κι η ζωντανή μαρτυρία τους χάνεται. Χάνονται οι λαϊκοί θησαυροί ή μπαλσαμώνονται στα ιστορικά αρχεία. «Απ' του πεθαμένου το μάτι μην περιμένεις δάκρυ» λέει μια μικρασιατική παροιμία.

Στις μνήμες των ζωντανών έσκυφα. Ακούμπησα μ' αγάπη και πόνο τ' αυτί στις καρδιές τους, εκεί που κρατούν τις θύμησες, όπως στο κονοστάσι τα βάγια και τα στέφανα.

Κάτω απ' το Μανώλη Αξιώτη, τον κεντρικό αφηγητή του βιβλίου, υπάρχει ο Μικρασιάτης αγρότης, που έζησε τ' Αμελέ Ταμπούρια του '14-'18, που φόρεσε αργότερα τη στολή του Έλληνα φαντάρου, που είδε την καταστρο-

φή, έζησε την αιχμαλωσία και που πρόσφυγας έφαγε πικρό φωμί, σαράντα χρόνια λιμενεργάτης συνδικαλιστής, μαχητής της Εθνικής μας Αντίστασης.

Έρθε και με βρήκε και μου έδωσε ένα τεφτέρι με τις αναμνήσεις του. Συνταξιούχος, κάθισε με υπομονή και κοπίασε να γράφει με τα λίγα γραμματάκια του τα όσα είδαν τα μάτια του εξήντα τόσα χρόνια.

Από τέτοιους αυτόπτες μάρτυρες πήρα το υλικό που χρειαζόμουνα για να γράψω τούτο το μυθιστόρημα, με μοναδική έγνοια να συμβάλω στην ανάπλαση ενός κόσμου που χάθηκε για πάντα· να μην ξεχνούν οι παλιοί· να βγάλουν σωστή κρίση οι νέοι.

Δ. Σ.

ΕΙΡΗΝΙΚΗ ΖΩΗ

I

ΩΣ ΤΑ ΔΕΚΑΕΙ ΜΟΥ χρόνια παπούτσι δε φόρεσα, μήτε καινούργιο ρούχο. Ο πατέρας μου μιαν έγνοια είχε, ν' αποκτήσει πολλά χωράφια, λιόδεντρα και συκοπερίβολα. Η μάνα μου έκανε δεκατέσσερις γέννες, μα της ζήσαν μόνο επτά παιδιά κι από τούτα τα τέσσερα της τα φάγαν οι πολέμοι.

Δε θυμούμαι να μου 'δωκε ποτέ ο πατέρας μου καμένα μεταλίκι ν' αγοράσω σαν παιδί καραμέλα ή κουλούρι. Μια μέρα που ήτανε να μεταλάβω μαζί με τα δυο μικρότερα αδέρφια μου, πήγαμε και του ζητήσαμε συχώρεση, με την κρυφή ελπίδα πως θα 'βγαζε να μας δώσει κάτι. Κείνος όμως, σαν πήρε είδηση πως περιμέναμε λεφτά, αγρίεψε και γύρεψε να μας δείρει. Κινήσαμε τότες και πήγαμε να φιλήσουμε το χέρι των νουών μας, μήπως κι έβγαινε από κει τίποτα. Όταν μας δώσαν από ένα γρόσι στον καθένα ξετρελαθήκαμε! Ο πιο μικρός, ο Σταμάτης, έτρεξε ίσια στο μπακάλιο

του κυρ Θόδωρου, που 'χε κάτι χρωματιστά κάντια μεγάλα σαν λιθάρια και χόρτασε μ' αυτά τη λίμα του. Ο Γιώργης κι εγώ είχαμε άλλο μεράκι, λαχταρούσαμε να πιάσουμε παιχνίδι στο χέρι μας. Ο Γιώργης αγόρασε την πρώτη τρουμπέτα που του 'λαχε. Εγώ συγκράτησα τη βιασύνη μου, έφαχνα για το καλύτερο. Όταν πέτυχα ένα σταχτί τενεκεδένιο ποντικάκι μ' ελατήριο, τ' άρπαξα και δε δίστασα να δώσω ολόκληρο το χαρτζιλίκι μου.

Γυρίσαμε στο σπίτι να κάνουμε το κομμάτι μας. Ο αδερφός μου κορδωμένος παράσταινε το σαλιγκκτή και δεν έλεγε να βγάλει την τσαμπούνα απ' το στόμα του. Εγώ έπεσα φαρδύς πλατύς χάμου, ακούμπησα προσεχτικά το ποντίκι στο πάτωμα, τράβηξα ένα λαστιχάκι από την κοιλιά του και, σαν το είδα να τρέχει πέρα δώθε, άρχισα να ξεφωνίζω:

– Σαλεύει! Είναι ζωντανό!

Μαζεύτηκαν τ' αδέρφια μου και κάναν σαν παλαβοί, ποιος θα πρωτοτραβήξει το ελατήριο να φέρει βόλτες το ποντίκι. Μεγαλύτερη συγκίνηση δεν ένιωσα σ' όλα τα παιδικά μου χρόνια. Καθώς ήμασταν παραδομένοι στη γλύκα του παιχνιδιού, τσάκωσα με την άκρη του ματιού την όψη του πατέρα να γίνεται σκληρή. «Τι να 'χει πάλι;» σκέφτηκα. Μα, πριν βγάλω κρίση, άκουσα τη φουρκισμένη προσταγή του:

– Για... εσείς! Φέρτε μου δω τούτα τα μαραφέτια.

Δεν πρόκανε ν' αποσώσει το λόγο του, αρπάζω το ποντίκι, το χώνω προστατευτικά στον κόρφο μου και κατακυλώ πέντε πέντε τα σκαλοπάτια του χαγιατιού. Ο αδερφός μου ο Γιώργης δε μ' ακολούθησε, θες γιατί δε μυρίστηκε τον κίνδυνο, θες γιατί δεν τόλμησε να εναντιωθεί, πλησίασε τον πατέρα, του παράδωσε την τρουμπέτα κι έμεινε να τον κοιτάζει μ' ανοιχτά τρομαγμένα μάτια. Κείνος τη χούφτωσε, τη στράβωσε μέσα στην πετρωμένη παλάμη του κι απέ την πέταξε στο τζάκι.

— Να, λεχρίτες! έκανε. Για να μάθετε να ξοδεύετε τον παρά σας σε τέτοια παλιοπράματα. Χάθηκε ν' αγοράστε, μπρε, κάνα τετράδιο, κάνα μολύβι;

Ήταν η πρώτη φορά που αντικρίστηκα με την τύφλωση της εξουσίας κι αναστατώθηκα. Πού να 'ξερα πως σ' ολόκληρο το βίο μου μ' αυτήνα θ' αντιπάλευα...

Η μάνα μου ήταν τρυφερή και υπομονετική γυναίκα. Η κακοτροπιά του άντρα της την έκανε να στέκει πάντα σούζα, με τον καλό λόγο και το χαμόγελο στ' αχείλι: «Στον αράθυμο τον άντρα, έλεγε, σα δεν εναντιώνεσαι τον έχεις σκλάβο». Τώρα τι σόι σκλάβο είχε τον πατέρα, μονάχα κείνη το 'ξερε, που έκανε μαζί του ένα λόχο παιδιά.

Ωστόσο μια φορά, μια και μοναδική, του εναντιώθηκε. Τον είδε να με χτυπάει με τόση μανία, που το αίμα έτρεχε βρύση από τη μύτη και το στόμα μου. Τό-

τες μπήκε στη μέση, άνοιξε τα χέρια της σαν φτερούγες και με δακρυσμένα μάτια του είπε τρομαγμένη:

— Άμοιρε, θα το χαλάσεις το σπλάχνο σου!

Αιτία του άγριου ξυλοδαρμού ήταν ένα μεταλίκι. Μου το 'χε δώσει ο πατέρας για να πάω στον μπακάλη ν' αγοράσω αλάτι. Ήξερα τι με περίμενε αν το 'χάνα, γι' αυτό και το κράταγα σφιχτά στην ιδρωμένη μου παλάμη. Οπότεν στο δρόμο, να και πέφτω μπροστά σ' ένα γύφτο με μια μαϊμού, μια κοκκινόκωλη, ξύπνια σουσουραδίτσα, που παράσταινε πότε το δάσκαλο, πότε τη δεσποινίδα και πότε το φαρμακοτρίφτη. Ήταν πολύ, πάρα πολύ αστεία. Κόσμος είχε κάνει κύκλο γύρω της και χάζευε την ώρα της πλερωμής οι περισσότεροι σκορπίσανε. Ήρθε τότες η μαϊμού, στάθηκε μπροστά μου μ' απλωμένο το ντέφι. Τα μάτια μας ανταμύσανε. Δε βιάστηξα, ξέσφιξε η χούφτα μου από μόνη της και, τιγκ, ταγκ, τογκ, κύλησε μέσα στο ντέφι το μεταλίκι μου.

Όταν γύρισα στο σπίτι μ' αδειανά χέρια δεν είπα την αλήθεια, είπα μονάχα πως έχασα τα λεφτά. Αυτό ήταν. Είδα τον πατέρα μου ν' αγριεύει τόσο, που τρώμαξα κι έδωσα ένα σάλτο από το ανώι και βρέθηκα κάτω στο δρόμο με κίνδυνο να σκοτωθώ. Όμως ούτε κι αυτή η πράξη της απελπισίας μου δεν τον συνέφερε. Με κυνήγησε, κι όταν με τσάκωσε ένας γείτονας, ο Χαμπέρογλου, και με παράδωκε, άρχισε να με χτυπάει όπου έβρισκε. Από κείνη τη μέρα, όσες φορές έβλεπα οργι-

σμένο τον πατέρα, άνοιγα τα καλαμοπόδαρά μου και κατουριόμουνα. Κι όμως ήρθε εποχή που του τα συχώρεσα όλα τούτα τα φερσίματά του. Μοναχά κεινού του ξένου, του Χαμπέρογλου, την επέμβαση ούτε την κατάλαβα ούτε και τη συχώρεσα ποτέ.

Στο σπίτι δυο εξουσίες υπολογίζαμε όλοι: του Θεού και του πατέρα, γιατί μ' αυτές είχαμε δέσει την ύπαρξή μας. Τη μάνα μας τήνε βλέπαμε σαν το σκεπασμένο ήλιο, που τότε μαντεύεις, μα οι αχτίδες του δε φτάνουνε ίσαμε σένα να σε ζεστάνουνε. Ποτέ της δεν έβρισκε καιρό να μας χαϊδέψει, να μας πάρει στα γόνατά της και να μας πει ένα παραμύθι. Ξύπναγε ολοχρονίς χαράματα, άναβε φωτιά, έστηνε τσουκάλι να προκάνει τόσα στόματα. Ύστερα, είχε πάντα στην κούνια κι ένα μυξάρικο να τσιρίζει. Είχε να φροντίσει τα ζωντανά, να βάλει σκάφη, να ζυμώσει, να πλύνει, να γυροφέρει το νοικοκυριό, να πιάσει βελόνι' όλο το χωριό μιλούσε για την πάστρα και τη νοικοκυροσύνη της.

Η αλήθεια είναι πως και το γέρο μου τον σέβονταν ο κόσμος, γιατί κρατούσε λόγο, ήταν τίμιος στο αλισβερίσι, φιλόξενος και προκομμένος. Τότε σήκωνε πολύ κι η αρχοντοκαμωσιά του, ψηλόλιγνος καθώς ήτανε και σγουρομάλλης, με βαθιά γαλάζια μάτια και στρωτά γερά δόντια, που τα πήρε ατόφια στον τάφο του. Για τούτο και καμάρωνα όταν οι γειτόνισσες λέγανε στη μάνα μου: «Ο γιος σου ο Μανώλης είναι φτυστός ο μπαρμπα-Δημητρός».

Νύχτα, με τ' άστρα σηκωνόταν ο πατέρας απ' το γιατάκι του. Πρωτόβαζε τη φέσα του κι απέ την τσόχινη βράκα του, τα τουζλούκια και τα ποδήματά του. (Κάλτσες δε φορούσε' έλεγε πως τον στενοχωρούσανε και τον βλάφτανε στην υγεία του). Νιβόταν με θόρυβο. Έκανε το σταυρό του μπρος στα κονίσματα. Καφάλιζε λίγο σταρένιο ψωμί στη θράκα, το βουτούσε στο μπρούσκο και το 'κανε κρασοφυχιά, έτρωγε και καμιάν ελιά, φτούσε το κουκούτσι και λίγες βρισιές μαζί για το γούρι και ξεκινούσε στητός κι ανάλαφρος για τα χτήματα.

Δούλευε δεκάξι με δεκαοχτώ ώρες δίχως να ξαποστάσει. Σήκωνε μοναχός του γομάρια εξήντα εβδομήντα οκάδες, μα ποτέ δεν τον άκουγες να βαρυγκομήσει. Η τσάπα και τ' αλέτρι γίνονταν υπάκουα στο χέρι του. Τα ζωντανά τον τρέμανε και τον αγαπούσανε συνάμα, γιατί τα φρόντιζε περισσότερο απ' όσο φρόντιζε εμάς.

Με το σούρουπο γύριζε στο σπίτι δίχως να σταθεί σε καφενέ. Έπιανε το μπουκάλι το ραχί, κατέβαζε κάμποσες γερές ρουφηξιές, έτρωγε το φαΐ που του φύλαγε η μάνα. Κατά την περίπτωση, έδερνε δυο τρεις από μας κι έπεφτε μπαϊλντισμένος στον ύπνο, να ρουχαλίζει και να τρέμει ο τόπος.

Κουβέντα δεν του 'παιρνες ούτε Κυριακή ούτε χρονιάρα μέρα. Κανένας μας δεν τολμούσε να μιλήσει μπροστά του' είχαμε μάθει να τα λέμε όλα με τα μάτια, τους θυμούς, το παράπονο, τις πονηριές ή τις χα-

ρές μας. Μόνο σαν τύχαινε να βρίσκεται στα κέφια του, Κυριακή, που καθόμαστε ολόκληρη η φαμελιά σε τραπέζι, τότες τ' άρεζε να σηκώνει εμένα, που μ' έβλεπε πάντα σαν το γραμματιζούμενο του σπιτιού, να λέω το «Πάτερ ημών». Δεν καταλάβαινα γρυ απ' ό,τι έλεγε τούτη η προσευχή και μια μέρα είπα στη μάνα μου:

— Το «Πατ», μπρε μάνα, ξέρω τι θα πει. Μα κείνο το «ερημών» με μπερδεύει...

ΑΠ' Τ' ΑΔΕΡΦΙΑ ΜΟΥ ξεχώριζα το Γιώργη· αυτός με καταλάβαινε πριν ανοίξω το στόμα μου και συμφωνούσε πάντα μαζί μου. Ήτανε κάπου δεκαοχτώ μήνες μικρότερός μου. Ευαίσθητο, ντελικάτο παιδί, με κάτι περιέργα μακρουλά, λεπτά δάχτυλα που τα καμαρώνανε τα κορίτσια, γιατί κανένας άλλος δεν τα είχε στο χωριό. (Ολουνών μας τα χέρια ήτανε σκληρά, πετρωμένα απ' τις βαριές δουλειές και μοιάζανε με ξύλινα).

Ο Γιώργης κρατούσε πάντα μολύβι, κάρβουνο και ασβεστόπετρα και, όταν δεν τον βλέπανε οι μεγάλοι, ζωγράφιζε ζώα, ανθρώπους, τοπία. Μια μέρα που τον έστειλε σ' αγώι ο πατέρας να οδηγήσει έναν ξένο στα ερείπια της Έφεσος, γέμισε ο καλός σου φιγούρες τα μάρμαρα. Τότες ο ξένος του είπε «Εσύ καλό ζωγκράφο» και πήρε τη διεύθυνσή μας και του 'στειλε με το ταχυδρομείο μπογιές και πινέλα. Από τότες ο Γιώργης

έκανε ζουγραφίες χρωματιστές· έφτιαχνε δεσποτάδες και Άγιους και Παναγίες και καπετάνιους της Επανάστασης του '21. Ο πατέρας έπαιρνε τα έργα του και τα πουλούσε στα πανηγύρια, πότε κρυφά και πότε φανερά.

Τα τέσσερα μεγαλύτερα αδέρφια μου δουλεύανε πάντα περισσότερο απ' όσο αντέχανε· χαράμι ψωμί κανείς δεν έτρωγε. Η Σοφία μας, σαν πρωτοπαίδι, σήκωσε όλο το βάρος της φαμελιάς· στάθηκε δεύτερη μάνα μας, ώρες γερτή στη σκαφίδα, στο βελόνι, στη φουφού και στα χωράφια. Δεν ξέρω αν ποτέ βρήκε τον καιρό να δει σε καθρέφτη πόσο γλυκιά ήτανε — σαν Παναγιά Ελεούσα. Κείνοι που θα μπορούσανε να της το πούνε και να τη σφίξουνε στην αγκαλιά τους δεν προκάνανε. Δυο άντρες την αγαπήσανε με πάθος και της περάσανε αρραβώνα· κι οι δυο σκοτωθήκανε· ο ένας στον πόλεμο του '12 κι ο άλλος στον πόλεμο του '14.

Πολλά πικράθηκε τούτη η μεγάλη αδερφή· άτολμη και σεμνή, πίστεψε πως τόσο ήτανε το δικό της μερτικό στη χαρά και άλλο δε σήκωσε μάτι να δει άντρα. Είχανε σκιαχτεί και τα παλικάρια του χωριού και δεν τήνε ζυγώνανε. Λέγανε: «Όποιος αγαπήσει τη Σοφία πεθαίνει· το 'χει το ριζικό της». Έτσι στράγγισε και στέγνωσε και γέρασε η καρδιά της πρόωρα. Τίποτα δε ζητούσε· έδινε ό,τι μπορούσε. Τ' αγόρια μετά τη Σοφία, ο Κώστας, ο Πανάγος κι ο Μιχάλης, βαδίζανε στ' αχνάρια του πατέρα. Τα γράμματα δεν τα παίρνανε, όμως κουμαντάρανε τη γη. Είχανε δύναμη κι αντοχή βουβα-

λιού και προκοπή περίσσια. Τούτοι βγάλανε ασπροπρόσωπο τον πατέρα. Σαν ξεπετάχτηκαν και πέσανε με τα μούτρα στη δούλεψη της γης και πιάσαμε και κανένα δυο καλές χρονιές στη σταφίδα, στα σύκα και στα καπνά και βγάλαμε το χρέος απ' το ένα χτήμα και ξεχρεώσαμε και δεύτερο και τρίτο, ο γερο-Δημητρός ο Αξιώτης έβαλε στραβά τη φέσα του· γέλασε τ' αχείλι του, μέρεφε, έβγαινε στρωτή κουβέντα απ' το στόμα του κι ας ήτανε πάντα στυφός, σφιχτός και κακότροπος. Για να καταλάβετε πώς τα βόλεφε ένας γεροχωριάτης, με παστρικά χέρια, να φτιάξει από το τίποτα μια καλή σερμαγιά, πρέπει να σας ιστορήσω τι σόι ήτανε ο τόπος μας και ποια η ζωή μας στην Τουρκιά πριν ξεσπάσουν οι Βαλκανικοί πολέμοι κι έρθει το καταραμένο τ' '14.

Αν υπάρχει αυτό που λένε παράδεισος, το χωριό μας, ο Κιρκιντζές, ήτανε ένα δείγμα του. Κοντά στο Θεό ζούσαμε, ψηλά, ανάμεσα σε κατάφυτα βουνά και ξαγναντεύαμε ολόκληρο τον καρπερό κάμπο της Έφesos, που ήτανε δικός μας ίσαμε τη θάλασσα, ώρες δρόμο, όλο συκομπαχτσέδες και λιόδεντρα, καπνά, μπαμπάκια, στάρια, καλαμπόκια και σουσάμια.

Μεγαλοτσιφλικάδες δεν είχαμε στον Κιρκιντζέ να ρουφούν το μεδούλι μας· δύσκολο να μας φάει εμάς, κείνη την εποχή, τ' αμανάτι. Ο κάθε χωριανός ήτανε νοικοκύρης στη γη του. Είχε το δίπατο σπίτι του, είχε και τον εξοχικό κούλα του, με μπουστάνια, καρυδιές, μυγδαλιές, μηλιές, αχλαδιές και κερασιές. Και δεν ξε-

χνούσε να φυτεύει κι ανθόκηπους για το κέφι του. Τι του στοίχιζε σαν είχε κείνα τα γάργαρα νερά και τα πηδηχτά ρυάκια, που κελάρυζαν χειμώνα καλοκαίρι! Όταν μέστωνε το στάρι και το κριθάρι, τα χωράφια μας μοιάζανε με χρυσαφένιες θάλασσες. Μα σαν τις ελιές μας καμαρωτές δε θ' αντάμωνες πουθενά: ο καρπός τους άφθονος, κρουστός, γυαλιστερός, — σωστές θραφερές αραπινίτσες. Για τον τόπο μας μεγάλο έσοδο ήτανε το λάδι: μα το χωριάτικο κεμέρι γέμιζε λίρα από τα σύκα, ξακουστά όχι μονάχα στο βιλαέτι τ' Αϊντινιού, μα σ' ολόκληρη την Ανατολή και στην Ευρώπη και στην Αμερική. Ψιλόφλουδα, μεταξένια σύκα, ζαχαροπασπαλισμένα μ' ολόχρυσο μελένιο χυμό, μ' όλη τη θέρμη και τη γλύκα της Ανατολής.

Ο Θεός είχε ρίξει στα μέρη μας και μιαν άλλη ευλογία, τις λίμνες, που οι φουσκοθαλασσιές και οι πλημμύρες τις κάνανε να φαίνονται ένα με τη θάλασσα. Κάθε μέρα το τρένο σταματούσε στο σταθμό του Αγιασουλούκ, για να προμηθευτούν οι ταξιδιώτες και οι εμπόροι φάρι αρμαθιές, σπαρταριστό, νόστιμο φάρι, κι η κάθε αρμαθιά δυο τρεις οκάδες πράμα. Και σειρά οι φουφούδες με τα τηγάνια, να μην προκάνουνε να τηγανίζουν οι πλανόδιοι πουλητάδες. Τούτα τα νερά φέρνανε μιαν αιώνια άνοιξη στα λιβάδια μας: τα ζώα βρίσκανε πλούσια βοσκή, κι όταν ξαπόστειναν μοιάζανε με καλοταϊσμένους μπέηδες.

Το καλοκαιράκι ο Κιρκιντζές άδειαζε. Μένανε μο-

νάχα κάτι λιγοςτοί φύλακες. Όλος ο άλλος κόσμος σκόρπιζε στα εξοχικά του. Έτσι και ζύγωνε όμως ο Οχτώβρης, με το μεγάλο πανηγύρι του Αϊ-Δημητρίου, όλοι γύριζαν στο χωριό. Οι Κιρκιντζώτισσες πιάνανε τ' ασβεστώματα και τα καθαρίσματα. Αρχίζανε από τα μπακίρια τους και φτάνανε ίσαμε τους δρόμους, έτσι που να γίνεται το χωριό λαμπίκος και να ντρέπεσαι να πατήσεις. Τα μαγαζιά, οι καφενέδες, οι δυο μας εκκλησιές και τα τρία μας σχολειά, ως κι η μοναδική τούρκικη στέγη που είχαμε, το Καρακόλι, όλα στολίζονταν με μυρτιές και δάφνες.

Τα πρόσωπα μικρών και μεγάλων λάμπανε από χαρά, μιας και τα μαξούλια μוסχοπουληθήκανε. Οι φαρμαλιές κάνανε το κομπόδεμα και κατεβαίνανε στη Σμύρνη για τις προμήθειες του χειμώνα, φωνίζανε προικιά, στολίδια. Τα παλικάρια ράβανε καινούργιες βράκες κι αγοράζανε μεταξωτά κεφαλομάντιλα, τα καμπανιά, για τις φέσες τους. Οι νιες όπου φτιάξει φτιάξει τ' ατλαζένια χτυπητά φουστάνια και βίρα το χρυσό δοντωτό φλουρί, δυο και τρεις αράδες στο λαιμό — ανάλογα με τα καζάντια.

Είχαν αποτελέσει και τα κρυφομιλήματα για τα νέα συνοικέσια, γιατί τ' Αϊ-Δημητρίου γίνονταν όλ' οι γάμοι. Οι παπάδες ανάσα δεν παίρνανε. Δεκαπέντε με είκοσι ζευγάρια περιμένανε αράδα για τα στεφανώματα.

Άλλες φέστες και χαρές είχαμε του Αϊ-Γιάννη του Θεολόγου. Τούτη ήτανε γιορτή της αντρείας. Λεβεντό-

κορμα παλικάρια, ζωσμένα πιστόλες και κάμες, καβαλικεύανε τα καλογυμνασμένα άτια τους και παραβγαίνανε στ' αλάνια. Μα όταν έφτανε το πανηγύρι της Αγια-Τριάδας και γούρμαζε το τραγανό κεράσι, ε, τότες, πάνω στ' άτια δεν έβλεπες μονάχον άντρα. Στα καπούλια καβαλίκευαν κι οι νιόνυμφες, ζωηρές, περήφανες, στολισμένες όλο φλουρί και γιορτάνι. Και ποιος τους έφτανε τότες τους Κιρκιντζώτες καβαλαραίους!

Όλη τη μέρα και τη νύχτα λαλούσανε στις εξοχές τα βιολιά, τα ούτια, τα σάζια και τα ντουμπελέκια. Κάτω απ' τα δέντρα στήνονταν χοροί, καρσιλαμάδες, χασάπικοι, ζειμπέκικοι. Τα κορμιά, ξελευτερωμένα από τον καθημερινό μόχτο, πηδάγανε σαν φλόγες κατά τον ουρανό και τα φιλούσε τ' αεράκι και τα χαίδευε το φεγγάρι κι εκειδά τα 'βρισκε το σήκωμα του ήλιου. Ίσια που είχαμε καιρό να ξαναφορέσουμε τα ρούχα της δουλειάς και να πιάσουμε τσάπα.

Και μήπως αφήναμε ποτές γιορτή να πάει χαμένη δίχως να τη γλεντήσουμε; Τι Χριστούγεννα, τι Πρωτοχρονιά, τι Φώτα, τι Απόκριες, τι Ανάσταση! Την Καθαρή Δευτέρα τη γιορτάζανε οι νιόνυμφοι με δικό τους τρόπο. Πηγαίνανε στις εξοχές, ανάβανε φωτιές, ψήγανε κάστανα, πίνανε ρακί και ιστορούσανε τις αθώες μερμπαντιές τους: Πώς αγαπηθήκανε με τις γυναίκες τους, πώς σμίγανε κρυφά πριν έρθει ο επίσημος προξενητής και συμφωνηθεί ο γάμος, τι τεχνάσματα κάνανε για να μην τους πάρουνε μυρουδιά οι γονιοί, οι θειες, οι γειτόνιοι.

Θέλεις η θέρμη της Ανατολής, θέλεις η καρπερή γη, μας έσπρωχνε στο τραγούδι. Με το τραγούδι ξυπνούσαμε, με το τραγούδι βαδίζαμε σε χαρές ή σε λύπες. Το παλικάρι που αποφάσιζε να παντρευτεί έχτιζε πρώτα σπίτι' ήτανε απαραίτητο προικιό. Ποτέ το σπίτι δεν το 'δινε η γυναίκα. Άμα λοιπόν έριχνε θεμέλιο, έπρεπε να τρέξουνε να τον βοηθήσουνε οι φίλοι και οι γειτόνοι, να φέρουνε πέτρα, να δουλέφουνε λάσπη. Κι όλα τούτα τα συνοδεύανε τα πιο παθιάρικα, σεβνταλίδικα τραγούδια.

Μα και η ρεσπέρικη δουλειά ήτανε ακατανόητη δίχως τραγούδι. Απ' τον Οχτώβρη ίσαμε το Φλεβάρη είχαμε το μάζωμα της ελιάς' απ' το Φλεβάρη ίσαμε το Μάρτη τα ξεβοτανίσματα. Απρίλη με Ιούλη καταπιανόμαστε με τα καπνά, ύστερα άρχιζε η σταφίδα, το σύκο. Κάμποι, βουνά, φαράγγια αντηχούσανε τότες απ' τα τραγούδια μας. Μα πώς μπορούσε να 'ναι βαριές οι μέρες κι ανήσυχες οι νύχτες μας σαν έλειπε η έγνοια για τον επιούσιο κι ο τρόμος του θανάτου; Ίσαμε το 1914 δεν είχε ακουστεί να γίνει φονικό στον τόπο μας, παρεκτός μια και μόνη φορά που δυο παλικάρια μονομαχήσανε, ίσια και παστρικά μπροστά σε μάρτυρες, για την καρδιά μιας ομορφούλας.

Κοντά στο χωριό μας είχαμε και τα ξακουστά αρχαία της Έφεσος' που, για να πω την πάσα αλήθεια, δε μας πολυσκοτίζανε. Αγκαλά και τα σπίτια μας — από περβάζι μέχρι κεφαλόσκαλο, είχανε στολίδια απ' τ' αρχαία.

Μα το πιο σπουδαίο ήτανε που το χωριό μας το γράφανε τα ελληνικά βιβλία, Ορεινή Έφεσο, και τούτο, λέει, μαρτυρούσε την πανάρχαιη φύτρα μας.

Όλα τα σχετικά τα 'μαθα από ένα νιόφερο Σαμιώτη δάσκαλο, τον κύριο Πυθαγόρα Λάριο. Αυτός ο χριστιανός λωλάδα είχε με τ' αρχαία. Πού τον έχανε, πού τον έβρισκες το δάσκαλο, εκειδά σεργιανούσε, στο ναό της θεάς Άρτεμης, στο θέατρο, στο βυζαντινό φρούριο, στην Πύλη του Διωγμού.

Είχε διαλέξει το δικό μας γάιδαρο να τον πηγαινοφέρνει. Μα ο πατέρας δεν του 'χε μπιστοσύνη και μου 'λεγε:

— Για πάαινε, μπρε, κι εσύ με τούτον το σερσέμη, μη χάσει το ζωντανό και πλερώνουμε μεις τα τζερεμέδια. Ακούγεται σαν ονειροπαρμένος. Μιλάει, σου λένε, ολομόναχος σε ώρες μαρκαρισμένες, δύση, ανατολή, φεγγάρια. Κι αυτά που λέει μήτε με ρωμαίικα μοιάζουνε, μήτε με τούρκικα.

Μια μέρα τον άκουσα κι εγώ, με τα ίδια τ' αυτιά μου, και τότες τότε ρώτησα:

- Σαν τι σόι γλώσσα μιλάς, κυρ δάσκαλε;
- Αρχαία, μ' αποκρίθηκε και ξεκαρδίστηκε στα γέλια. Τον ιατρό σας, Εμμανουήλ, πώς τον λένε, ξεύρεις;
- Αλίμονο δα, το γιατρό δε θα ξέρω! Όμηρο τότε λένε.
- Μπράβο! Όμηρο, λοιπόν, απαγγέλλω κι εγώ.

Κι άρχιζε ο καλός σου ο δάσκαλος από τον Όμηρο, που ήτανε, λέει, κοντοπατριώτης μας, κι έφτανε σ' ένα σωρό ονόματα, που δεν τα θυμούμαι, και με σουλάτσερνε σ' όλα τ' αρχαία στην παλιά και νέα Έφεσο. Όποια πέτρα σήκωνες σου ξεφούρνιζε και μια ιστορία. Εγώ πια άνοιγα μάτια κι αυτιά να ρουφήξω όλα κείνα τα πρωτάκουστα που τα 'χα μάθει απόξω όπως το «Πάτερ ημών».

Μου 'λεγε πως την Έφεσο, που τ' αρχαίο μεγαλείο της θάμπωσε τον κόσμο, την «ίδρυσε» ο Άνδροκλος, ο γιος του βασιλιά της Αθήνας Κόδρου. Όμως δεν είναι και σίγουρο, λέει, γιατί μπορεί να ήρθανε πρώτοι κάπου χίλιοι σκλάβοι απ' τη Σάμο, που επαναστατήσανε, το σκάσανε απ' τους αφεντάδες τους και κοπιάσανε στα μέρη μας. Τούτο το δεύτερο το προτιμούσα, κι όταν πήγαινα με τον αδερφό μου το Γιώργη στα ερείπια να κυνηγήσουμε αγριοπερίστερα θάρρειες και τους έβλεπα μπροστά μου, ολοζώντανους, τους χίλιους τούτους λεβέντες.

Με το δάσκαλο σεργιανούσαμε και στα βυζαντινά ερείπια και μ' αράδιαζε και κει ιστορίες γι' αυτοκρατόρους, που πατήσανε σε τούτα τα χώματα, για τον Απόστολο Παύλο, που δίδαξε εδώ, κι ένα σωρό άλλα. Απ' όλα όσα μου 'λεγε, τη μεγαλύτερη εντύπωση μου 'κανε ο αριθμός επτά. Ένα από τα επτά θαύματα του κόσμου ήταν, λέει, ο ναός της θεάς Άρτεμης. Μα και η βυζαντινή εκκλησία του Ιωάννη του Θεολόγου, κι αυτή ήταν ένας από τους επτά αστέρες της Αποκαλύ-

φειως. Ως και η σπηλιά, που μια μέρα χωθήκαμε και μέσα να προφυλαχτούμε από μια ξαφνική μπόρα, κι αυτή λεγόταν «Σπήλαιον των επτά κοιμωμένων παιδων».

Τούτα τα σούρτα φέρτα με το δάσκαλο και η δίψα που μ' έπιασε για τη μάθηση δεν αρέσανε του πατέρα μου. Τι στο καλό, θ' άφηνα τα χωράφια να γίνω «Γουρτεμερέργιος»; Έτσι τον είχανε βαφτίσει τα παιδιά τον κυρ Πυθαγόρα, γιατί όταν δεν πιάνανε βιβλίο στο χέρι τούς χτυπούσε το κεφάλι με το πελώριο σιδερένιο κλειδί της πόρτας του και τους έλεγε: «Δυστυχώς δι' υμάς δεν εγεννήθη εισέτι ο Γουτεμβέργιος!»

Όταν όμως φτάνανε Ευρωπαίοι κι Αμερικάνοι στην παλιά και στη νέα Έφεσο και στριφογυρνούσανε στ' αρχαία μας, με κείνα τα φράγκικα ρούχα τους και τις ξενικές κουβέντες τους και μαζί ερχόντανε κι Έλληνες σοφοί, οι Κιρκιντζώτες, κι ο πατέρας πρώτος και καλύτερος, φούσκωναν από περηφάνια. Όπως και να το κάνεις, κάτι το ξεχωριστό πρέπει να είχαν τα μέρη μας. Και «Το πλήρωμα του χρόνου φτάνει... Κι ο μαρμαρωμένος βασιλιάς θ' αναστηθεί...» μας λέγαν οι παπάδες, και τότες φούντωνε πιο πολύ μέσα μας το μεράκι για την ένωση με την Ελλάδα.

ΤΟΥΡΚΟΥΣ ΔΕΝ ΕΙΧΑΜΕ στο χωριό — κι ας ήτανε τα τούρκικα η γλώσσα που μιλούσαμε. Άσβηστη καντήλα